

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра археології та етнології України

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

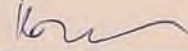
бакалавра

(освітній ступінь)

на тему: **«Взаємодія степового населення та носіїв трипільської культури у добу раннього енеоліту»**

**«Interaction of steppe population and transmitter of Trypillia culture
at Early Eneolithic epoch»**

Виконала: студентка денної форми навчання
напряму підготовки 6.020302 Історія
Рибак Марина Петрівна

Керівник к.і.н., доц. Кіосак Д. В.

Рецензент к.і.н., доц. Луговой О.М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 9 від 22 травня 2017 р.

Захищено на засіданні ЕК № 2

протокол № 64 від 24.06. 2017 р.

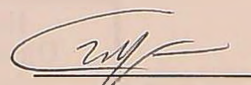
Оцінка добре / С / 25
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис)

Гребцова І. С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2017

ш/к 429793

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Історія вивчення взаємин осілого та рухливого населення правобережної України в енеоліті.....	7
Розділ 2. Історія вивчення скіпетрів.....	13
2.1. Інтерпретація скіпетрів як символів влади.....	22
2.2. Інші інтерпретації скіпетрів.....	27
Розділ 3. Кераміка типу Кукутень.....	36
3.1. Кераміка типу Кукутень С як джерело вивчення взаємин.....	36
3.2. Партнери для взаємодії – степовий світ енеоліту (за типологією керамічних виробів).....	43
3.3. Ранній епізод взаємодії (поселення Шамраї).....	50
Висновки.....	55
Список літератури.....	59

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АО – Археологические открытия

КСИИМК – Краткие сообщения института истории материальной культуры

МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья

АН МССР – Академия Наук Молдавской Советской Социалистической Республики

КСИА – Краткие сообщения института археологии

КСОАО – Краткие сообщения Одесского археологического общества

НТШ – Наукове товариство Т. Г. Шевченка

ДНУ – Днепропетровский национальный университет

СА – Советская археология

ИА НАНУ – Институт археологии национальной академии наук Украины

ВСТУП

Проблема “Трипілля та Степ” набула гостро-дискусійного звучання на протязі останніх десятиріч. Однією зі складових цієї археологічної головоломки є постійні знахідки в окремих трипільських комплексах посуду, виготовленого у “степовій” технології та з декором, не властивим власне трипільським виробам. Іншим не менш важливим компонентом загадки є дивні вироби, умовно названі скіпетрами, які трапляються у різноманітних контекстах як в ареалі землеробських культур, так і в степу. Відносини трипільців і степовиків – ключ до розуміння історії Європи в цілому, адже за цілою низкою теорій саме трипільці були тим форпостом землеробського світу Південно-Східної Європи, який прийняв на себе перший удар рухливих скотарів-степовиків. Реальність військової степової навали, яка змінила обличчя Європи на межі енеоліту та доби бронзи, в сучасній археології визначається саме за джерелами з трипільсько-степової взаємодії.

Актуальність даної роботи, відповідно, полягає у недостатньому вивченні взаємодії степового населення та трипільської культури та у відмінних трактуваннях того, в чому саме ця взаємодія проявляється. Відносини в ранньому енеоліті між трипільцями і іншими культурами пропонується розглядати в динаміці розвитку Кукутень - Трипільської культури, особливу увагу приділили проблемі культурної функції скіпетрів в контексті ранніх цивілізацій Південно-Східної Європи, та її оцінки за наявними археологічними даними і писемних джерел. З подальшим вивченням взаємозв'язків буде більш глибоким розуміння соціально – політичного життя людей епохи енеоліту. Також дослідження контактів трипільського населення з степовими культурами важливе для розуміння техніки обробки та орнаментзації кераміки, та удосконалення її техніки виготовлення.

Метою даної роботи є дослідження зв'язків степового населення і Трипілля в період раннього енеоліту.

Мета конкретизується в низці завдань:

1. Дослідити та охарактеризувати історію вивчення взаємин;
2. Вивчити розвиток джерельної бази стосовно зооморфних скіпетрів;
3. Охарактеризувати контексти знахідок скіпетрів;
4. Аргументовано розглянути сучасну ситуацію з тлумачення скіпетрів;
5. Проаналізувати природу кераміки типу Кукутень С як джерела до вивчення трипільсько-степової взаємодії;
6. Порівняти розвиток керамічного посуду степових культур та зміни морфології та декору посуду типу Кукутень С;
7. Підсумувати сучасний стан вивчення проблематики взаємодії рухливого та осілого населення доби енеоліту в Україні.

Об'єктом вивчення є культурно-історичний процес в добу енеоліту в Україні. Предметом вивчення виступають стосунки між осілим населенням трипільської культури та рухливими скотарями степів Причорномор'я.

Хронологічні межі роботи відповідають сучасній хронології енеоліту в цілому – 4800-2800 р. до н.е. Територіальні ж межі охоплюють територію степової зони Східної Європи від Карпат до Волги, Каспійського моря та Кавказьких гір, з окремими поселеннями Трипілля, розташованими в лісостепу українського Правобережжя.

Територіальні межі: Східна Європа, від Передніх Карпат до Кавказьких гір, по всій степовій зоні.

Методи дослідження включають загальнонаукові та спеціальні наукові методи. Авторка дотримується принципів історичного дослідження – об'єктивність, детермінізм, історизм, редукціонізм, системність, додатковість тощо; також використовуються прийоми і процедури формальної та діалектичної логіки. Традиційний формаційний підхід доповнювався синергетичним, антропосоціокультурним, аксіологічним та інституціональним підходами. *Спеціальні методи історичної науки* (порівняльно-історичний та історико-генетичний) у процесі критики археологічних джерел доповнювалися

спеціальними методами археології – типологічним, технологічним, кореляційно-контекстуальним.

Застосування історико-генетичного методу дозволило визначити передумови становлення та еволюцію взаємин трипільців та степовиків. Для створення поняттєво-термінологічного апарату дослідження використовувалася методика сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного.

Аналіз джерельної бази роботи та історії дослідження проблеми:

Джерела дослідження представлені переважно речовими джерелами, відомими авторці за вичерпними археологічними публікаціями. Особисто ознайомитися вдалося лише з матеріалами поселення Шамраї та з суворовським зооморфним скіпетром.

Історіографія проблематики представлена кількома течіями. Низка авторів дотримується концепції про агресивний та войовничий характер трипільсько-степових контактів. Це М. Гімбутас, В.М. Даниленко, В.А. Дергачев. Інші вчені наголошують на мирній взаємодії носіїв різних економічних укладів (І.В. Манзура, Ю.А. Рассамакін, Д. Ентоні, Дж. Мелорі). Значна група археологів утримується від остаточних висновків, натомість вносячи нові аспекти у джерелознавчий бік проблеми. Так, Т.Г. Мовша співставили кераміку типу Кукутень С з середньостогівською керамікою за орнаментацією, дійшла висновку про їх тотожність та спільне джерело походження. І. Палагута вивчив технологічну природу кераміки Кукутень С та показав її відмінність від традиційної трипільської кераміки. М.М. Шмаглій увів до наукового обігу яскраві джерела з проблеми – суворівський скіпетр, кераміку Кукутень С з поселень розвинутого Трипілля Уманщини та Наддніпрянщини.

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку джерел і літератури. Розділи присвячено відповідно історії вивчення взаємин осілого та рухливого населення в енеоліті, зооморфним скіпетрам та кераміці типу Кукутень С як двом типам джерел з проблематики дослідження.

ВИСНОВКИ

Одна з основних давньоземлеробських культур мідного віку, Трипілля входить складовою частиною до великої трипільсько-кукутенської спільності, яка займала територію лісостепової смуги, головним чином Правобережної України та Молдови. Як одна з металоносних культур доби енеоліту Трипілля сприяло процесу енеолітизації сусідніх народів, зокрема причорноморських степів.

Трипілля-Кукутеня – це феномен в колі аграрних утворень високого потенціалу Балкано-Середземноморського регіону знаходилися в оточенні кількох розвинутих культурно-історичних спільнот: Карпато-Подунав'я, Середньої Європи і Центрального пояса Євразійських степів. Контактне географічне положення, велика розгалужена річкова магістраль Східно-Карпатські перевали, родючі ґрунти, поклади солі, кременю сприяли високому економічному і соціальному рівню розвитку трипільсько-кукутенського суспільства. Створювалися всі умови для прогресивного виробничого господарства, а також для широких культурно-економічних обмінних зв'язків з різноетнічним населенням, оточуючих культур і культурно-історичних спільнот.

На середній етап розвитку Трипілля припадає розквіт цієї культури. Для нього характерні контакти взаємовідносин трипільських племен з багатьма відомими європейськими енеолітичними культурами: другого періоду розвитку дніпро-донецької культури, пам'яток лисогубівського типу на лівобережжі Середнього Подніпров'я, степових культур Причорномор'я (Середній Стог 2, Новоданилівський тип, Нижня Михайлівка), балкано-дунайських (Гумельниця, Варна, Криводол-Селкуца) та центральноєвропейських культур енеоліту (Тісаполгар, Лендель, Вінча Д), північно-західного Полісся (Зимно- Злота, Гоща-Вербковиця).

Трипілля – Кукутені досліджують багато відомих науковців такі як Т. Г. Мовша, Т. С. Пассек, Ю. Я. Рассмакін, І. В. Мензура та Дергачов В. А.

Культура Трипілля – Кукутені дуже багато гранна. Її важливою рисою є так звані зооморфні скіпетри, які зацікавлювали дослідників своїми функціями та призначенням. Багато років їх досліджували описували науковці з усієї Європи. Дослідження ведуться з кінця ХІХ століття до нашого часу.

Скіпетри не є характерною рисою окремої культури. Їх знаходять з матеріалами таких культур як Хвалинської, Середньо-строгівської, Новоданилівської та Трипільської

До кінця не відома функція скіпетрів. Деякі науковці вважають, що це характерний знак влади, жезл вождів та інсигнії влади. В. А. Дергачов в своїй монографії дослідив нову культурну функцію скіпетрів на основі «Іліади» Гомера, це так звана ритуальна влада. За соціальними параметрами скіпетрів, можна стверджувати, що по суті вони виступають в якості домінантних ритуальних символів, а контекст їх реалізації – сам ритуал влади. Ритуал влади, який, в свою чергу, структурно передбачає безліч більш дрібних, кратних ритуалів, в сукупності орієнтованих на успішну реалізацію певної цілі.

Поява степового елементу в матеріалах трипільських поселень не призвело до великих змін матеріальної культури, що відображено в керамічному виробництві. Пов'язано це з приходом нового населення і проникненням його частини в середовище ранніх землеробських общин. Цей вплив достатньо сильним і довготривалим, що призвело до розповсюдження кераміки типу Кукутені С в рамках всього ареалу культури, але в області основного гончарного виробництва інша традиція не вплинула на виготовлення трипільського посуду.

В найбільш ранній період свого розвитку кераміка типу Кукутені С виступає як особливий компонент трипільських комплексів. Особливою рисою якого виступає домішка мушлі в тісті. Подібна продукція не могла бути виготовлена трипільськими майстрами; виготовлення кераміки вибіркою

потребує знань інших технічних прийомів і застосування іншого набору інструментів. Зразків щодо взаємовплив двох технічних груп в цей час практично немає. Ці знахідки можна інтерпретувати, як імпорт чи вироби, які були виготовлені вихідцями із іншого культурного середовища.

Виходячи із схожості керамічних комплексів степових придніпровських пам'ятників і горщиків з домішкою молюсків трипільських поселень, появу і розповсюдження кераміки типу С в культурі Трипілля-Кукутень можна розглядати як відображення проникнення степового елемента.

Основною спільнотою, з якою Трипілля-Кукутень мали зв'язки протягом багатьох років, являється середньостогівська спільність. Найбільш рання із степових культур, виходячи із прив'язок до хронології Трипілля-Кукутень, – це скелянська, вона займала територію Дніпро-Донського межиріччя. Її маркують два найбільш віддалених один від одного пам'ятника – Стрильча Скеля «середній шар» в Пониззі Дніпра і Роздорське (шар 4,5) в Пониззі Дону.

Друга культура в середньостогівській спільноті – Стогівська. Третя культура – Квітянська. Виділена в степу і в лісостепу, в основному по курганним похованням у витягнутому положенні, і по окремих поселеннях. Четверта культура в середньостогівській спільності, по Ю. Я. Рассмакіну – дереївська. Найбільш вивченим її пам'ятником являється поселення Деріївка на правому березі Дніпра.

Згадані культури об'єднуються у середньостогівську культурно-історичну спільноту. Їх матеріальну культуру охарактеризуємо об'єднавши їх попарно (вслід за Т. Г. Мовшею) у дві лінії розвитку: скелянсько-стогівська і квітянсько-дереївська.

Особливе місце в групі кераміки займає матеріал з могильнику в Новоданилівці, в ньому були знайдені фрагменти імпоротної степового посуду типу горщиків з плечиками з розтрубовидною або циліндричною горловиною, виготовленою із глиняного тіста з домішкою мушлі.

Разом з цим, «інтернаціональний» характер кераміки новоданилівських пам'ятників можливо пояснити, як результат обміну з конкретними близькими сусідами. Горщики могли бути дарами, слугувати тарою для упаковки і транспортування товарів, наприклад, прикрас із металу, які слугувати грішми в тваринницьких і землеробських племена. Проблема взаємодії Трипілля з давніми общинами степу набула гострого дискусійного характеру на протязі останніх десятиріч. Однією зі складових цієї археологічної головоломки є постійні знахідки в окремих трипільських комплексах посуду, виготовленого у «степовій» технології та з декором, не властивим для трипільських виробів.

Виразні «степові» компоненти в матеріальній культурі пам'яток Трипілля Середнього Побужжя відзначалися неодноразово. Однак уламки «степового» посуду були згадані неодноразово, але повністю опубліковані не були.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Шмаглий Н. М. Отчет о раскопках курганов в зоне строительства Суворовской оросительной системы на Измаильщине / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков, И. Л. Алексеева. – Архив ИА НАНУ 1970, 1971. – № 40. – 187 с.
2. Кіосак Д. В. Звіт про археологічні розвідки Подільсько-Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею НАН України в суміжних Савранському районі Одеської області та Ульяновському районі Кіровоградської області / Д. В. Кіосак, І. В. Бруяко, В. Л. Денисюк. – Одеса, 2012. – Архів Одеського археологічного музею, б/н. – 50 с.
3. Кіосак Д. В. Звіт про археологічні розвідки Подільсько-Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею НАН України та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова на поселенні Кам'яне-Завалля (Савранський район Одеської області) / Д. В. Кіосак, В. Л. Денисюк. – Одеса, 2014. – Архів Одеського археологічного музею, б/н. – 42 с.
4. Кіосак Д. В. Звіт про археологічні розвідки Подільсько-Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею НАН України та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова на поселенні Кам'яне-Завалля (Савранський район Одеської області) / Д. В. Кіосак, О. В. Демченко, А. М. Колисниченко. – Одеса, 2016. – Архів Одеського археологічного музею, б/н. – 45 с.

Література

5. Августинник А. И. К вопросу о методике исследования древней керамики / А. И. Августинник // КСИИМК. – 1956. – Вып. 64. – С. 149-156.
6. Агапов С. А. Раскопки энеолитических могильников в Хвалынском районе Саратовской области / С. А. Агапов, И. Б. Васильев, В. И. Пестрикова // АО за 1978. – М., 1979. – С. 150-152.

7. Агапов С. А. Энеолитический могильник / С. А. Агапов, И. Б. Васильев, В. И. Пестрикова. – Куйбышев : Изд-во Куйбышевского университета, 1990. – 383 с.
8. Байбурин А. К. Ритуал в системе знаковых средств культуры / А. К. Байбурин // Этнознаковые функции культуры. – М. : Наука, 1991. – С. 23-42.
9. Бурдо Н. В. Место памятников сабатиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень – Триполье / Н. В. Бурдо // МАСП. – 2015. – Вып. 13. – С. 13-27.
10. Васильев И. Б. Некоторые проблемы изучения хвалынской энеолитической культуры / И. Б. Васильев // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск. – Самара, 2002. – С. 63-72.
11. Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры: (Периодизация, хронология, локал. варианты) / Н. М. Виноградова // АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 58-76.
12. Даниленко В. М. Енеоліт України / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974. – 175 с.
13. Даниленко В. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи / В. М. Даниленко, М. М. Шмаглій // Археологія. – Київ, 1972. – № 6. – С. 3-20.
14. Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (анализ и характеристика культурных групп) / В. А. Дергачев. – Кишинев : Штиинца, 1986. – С. 53-96.
15. Дергачев В. А. О зооморфном скипетре из Молдавии и проникновении степных энеолитических племен в Карпато-Дунайские земли / В. А. Дергачев, В. Я. Сорокин // Известия АН МССР (серия общественных наук). – 1986. – С. 153-171.

16. Дергачев В. А. О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / В. А. Дергачев. – Санкт-Петербург : «Нестор-История». Спб, 2007. – 488 с.
17. Диджнева Т. Н. «Скипетр» из Куйбышевского музея / Т. Н. Диджнева, Е. В. Цуцкин // Археологические памятники Калмыцкой степи. – Элиста. – С. 69-72.
18. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада / И. М. Дьяконов. – Москва : Наука, 1979. – 261 с.
19. Заец И. И. Поселение трипольской культуры Клещев на Южном Буге / И. И. Заец, С. Н. Рыжов. – К., 1992. – 177 с.
20. Иессен А. А. К вопросу о древних связях Кавказа с Западом. – КСИИМК. – 1952. – Вып. 46. – С. 43.
21. Кияшко В. Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V-III тысячелетиях до н.э.) / В. Я. Кияшко // Донские древности. – Азов : Азовский краеведческий музей, 1994 – Выпуск 3. – С. 132-157 с.
22. Кияшко В. Я. Энеолитические скипетры из Ростовского областного музея краеведения / В. Я. Кияшко // Известия Ростовского областного музея краеведения. – 1988. – С. 76-101.
23. Кіосак Д. В. «Степовий вплив» та пам'ятки типу Сабатинівки I (за матеріалами поселення Шамраї) / Д. В. Кіосак // Стародавнє Причорномор'я. – Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2016. – Вип. 11. – С. 226-231.
24. Кіосак Д. В. Кам'яне – Завалля I – трипільське поселення етапу В 1 на півночі Одещини / Д. В. Кіосак, О.С. Пересунчак, Ю. М. Литвинчук // ДП. – 2013. – Вип. X. – С. 295-299.
25. Клейн Л. С. О так называемых зооморфных скипетрах / Л. С. Клейн // Проблемы древней истории Причерноморья и Средней Азии. Тезисы. – Ленинград, издат. Гос. Эрмитажа, 1990. – С. 17-18.

26. Клейн Л. С. О так называемых зооморфных скипетрах энеолита / Л.С. Клейн, Кершнер-Горбунова Н. Г., Качалова Н. К. (отв. ред.) // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа). Краткие тезисы докладов научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Б. А. Латынина. – Ленинград : Государственный Эрмитаж, 1990. – С. 86-119.

27. Клепиков В. М. Погребения позднеэнеолитического времени у хутора Шляховской в Нижнем Поволжье / В. М. Клепиков // Рос. Арх. – М., 1994. – № 3. – С. 102-122.

28. Кожин П. М. Значение керамики в изучении древних этнокультурных процессов / П. М. Кожин // Керамика как исторический источник. – Новосибирск : Наука, 1989. – С. 54-70.

29. Котова Н. С. Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа / Н. С. Котова. – Киев; Харьков : Майдан, 2013. – 486 с.

30. Котова Н. С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья / Н. С. Котова. – НАН Украины. – Луганск : Восточноукр. нац. ун-т им. В. Даля, 2006. – 237 с.

31. Малов Н. М. Раскопки поселений на Волге / Н. М. Малов // АО (1935). – 1987. – С. 189-190.

32. Манзура И. В. Владеющие скипетрами / И. В. Манзура // SP. – 2000. – Т. 2. – С. 237 – 295.

33. Манзура И. В. Гумельницкое поселение у пгт Тараклия / И. В. Манзура, В. Я. Сорокин // Археологические исследования молодых ученых Молдавии. – Кишинев, 1990. – С. 78-93.

34. Манзура И. В. Степные восточноевропейские общности энеолита – ранней бронзы в хронологической системе балкано-дунайских культур / И. В. Манзура // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы. – Кишинев, 1992. – С. 87-101.

35. Массон В. М. Палеолитическое общество Восточной Европы (вопросы палеоэкономики, "культурогенеза и социогенеза) / В. М. Массон. – СПб, 1996. – 243 с.
36. Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья / Н. Я. Мерперт – Москва : Наука, 1974. – 173 с.
37. Мерперт Н. Я. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке / Н. Я. Мерперт // КСИА, 1965. – С. 10-20.
38. Мовша Т. Г. О новоданиловских памятниках Нижнего Поднестровья и Подунавья / Т. Г. Мовша, В. Г. Петренко // КСООА, 1999. – С. 40-46.
39. Мовша Т. Г. Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами: (До проблеми індоєвропеїзації Європи) / Т. Г. Мовша // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 111-153.
40. Мовша Т. Г. К проблеме взаимодействий древних земледельцев трипольско-кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей / Т. Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья Днепропетровского национального университета. – Д. : ДНУ. – С. 29-49.
41. Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века / Т. Г. Мовша // СА. – 1961. – № 2. – С. 186–199.
42. Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II. Результаты раскопок 1955 г. / Т. Г. Мовша // Записки Одесского Археологического общества, 1961. – №3. – С. 231–247.
43. Нехаев А. А. Домайкопская культура Северного Кавказа / А. А. Нехаев // Археологические вести. – СПб, 1992. – Вып. 1. – С. 76-96.
44. Палагута И. В. Керамический комплекс трипольского поселения Друцы I в Северной Молдавии / И. В. Палагута // Вестник МГУ. – М., 1995. – Серия 8. История, №5. – С. 51-63.

45. Пересунчак О. С. Нові трипільські поселення на Південному Бугу / О. С. Пересунчак // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. – К., 2012. – С. 149-159.
46. Пересунчак О. С. Поселення трипільської культури Тополі / О. С. Пересунчак // МАСП. – 2015. – № 13. – С. 155-158.
47. Петренко В. Г. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье / В. Г. Петренко // Сб : История и археология Нижнего Подунавья, Рени. – 1989. – С. 3-19.
48. Петренко В. Г. Что такое энеолитические скипетры? / В. Г. Петренко // КСОАО. – Одесса, 2008. – С. 53-75.
49. Сайко Э. В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур / Э. В. Сайко // *Studia Praehistorica*. – София, 1984. – Вып. 7. – С. 131-152.
50. Сафронов В. А. Индоевропейские прародины / В. А. Сафронов. – Горький : Вятское книжное изд-во, 1989. – 352 с.
51. Сорокин В. Я. К проблеме генезиса культуры Кукутень / В. Я. Сорокин // *Revista arheologica*. – 1993. – № 1. – С. 70-93.
52. Сорокин В. Я. Раскопки многослойного поселения Мерешовка-Четэцуе в 1980 г. / В. Я. Сорокин // Археологические исследования в Молдавии в 1979-1980 гг.. – Кишинев : Штиинца, 1983. – С. 102-111.
53. Спицын И. И. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1960-1963 гг.) / И. И. Спицын, У. Э. Эрднев. – Элиста, 1966. – Вып. 2. – 211 с.
54. Станко В. Н. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области / В. Н. Станко, Н. Б. Зиньковская // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К. – Одесса, 1976. – С. 130-150.
55. Телегин Д. Я. Среднестоговская культура / Д. Я. Телегин // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 305-311.

56. Телегин Д. Я. Среднестоговская культура и памятники Новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины / Д. Я. Телегин // Археология Украинской ССР. – Киев, 1985. – Т. I. – С. 305-320.

57. Тернер В. У. Проблема цветовой классификации в примитивных культурах (на материале ритуалов ндембу) / В. У. Тернер // Семантика и искусствометрия. – М., 1972. – С. 50-81.

58. Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днестровского междуречья / Е. В. Цвек // Первобытная археология: поиски и находки. – Киев : Наукова думка, 1980. – С. 163-185.

59. Цвек О. В. Структура Східнотрипільської культури / О. В. Цвек // Археологія, 1999. – № 3. – С. 28-40.

60. Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения / В. П. Цыбесков // МАСП. – Одесса, 1971. – С. 187-192.

61. Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации / Г. Чайлд. – М. : Издательство иностранной литературы, 1952. – 466 с.

62. Черныш А. П. Поздний палеолит / А. П. Черныш // Археология Украинской ССР. – Киев : Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 54-83.